

BOEKBESPREKINGEN

Eduardo Galeano, *Glorie en tragiek van het voetbal*, Van Gennep, Amsterdam 1996, ISBN 90-5515-094-0, ill., 275 blz., f 39,90.

'Een verbazingwekkende leegte: de officiële geschiedenis negeert het voetbal,' zo merkt Eduardo Galeano op in het laatste hoofdstuk van dit boek. En hij gaat verder: 'De teksten van de hedendaagse geschiedenis maken er geen melding van, nog niet eens terloops, en dat in landen waar het voetbal een fundamentele uitdrukking van collectieve identiteit is geweest en nog steeds is.' Met *Glorie en tragiek van het voetbal* heeft Galeano deze leegte enigszins willen opvullen.

Maar Galeano is geen geschiedschrijver *pur sang*. In het werk van deze Uruguayaanse schrijver gaan geschiedschrijving, literatuur en essayistiek samen. Onder geschiedkundigen is hij vooral bekend door zijn *Kroniek van het vuur*, een driedelig werk over de geschiedenis van Latijns Amerika. De geschiedenis gaat bij Galeano echter op in een groter geheel waarin alle aspecten van het leven tot een harmonieus geheel worden samengesmolten. Enerzijds koppelt hij historische beschrijvingen en analyses aan actuele ideologische en politieke commentaren, anderzijds vertelt hij verhalen en legendes, persoonlijke herinneringen en terloops geregistreerde anekdotes. Wetenschappelijke analyse, ideologische stellingname, literaire verbeelding en alledaagse ervaringen komen in Galeano's werk samen. Het merkwaardige en knappe is, dat Galeano uit deze mengelmoes toch steeds weer één geheel weet te creëren, waarbij geen van de verschillende invalshoeken de overhand krijgt. De historische feiten en maatschappelijke analyses staan naast de verhalen en commentaren en zijn even belangrijk. Er is geen overkoepelend niveau. Als gevolg daarvan hebben Galeano's boeken een heel open karakter. Er blijft altijd ruimte over voor het andere en de anderen. De lezer wordt uitgenodigd actief deel te nemen aan de tekst door met nieuwe feiten te komen, andere verhalen toe te voegen of afwijkende meningen te ventileren.

Ook *Glorie en tragiek van het voetbal* vertoont weer die merkwaardige, maar aantrekkelijke mix van geschiedschrijving, legende, essayistiek en ideologische analyse, gekoppeld aan persoonlijke anekdotiek en concrete verhalen. Het boek is opgebouwd uit talloze korte hoofdstukjes, verluchtigd met illustraties van de schrijver zelf. Galeano beschrijft en vertelt de geschiedenis van het voetbal in de twintigste eeuw. Hij doet dit aan de hand van korte schetsen van legendarische voetballers, verslagen van memorabele doelpunten en wedstrijden. Het is een geschiedenis van helden en heroïsche daden op de grens van werkelijkheid en legende. Maar Galeano gaat ook in op de historische oorsprong van het voetbalspel en de maatschappelijke betekenis ervan. Hij bekritiseert fel de verregaande invloed van de commercie, geeft sociologische analyses van het gedrag van voetbalsupporters, en vertelt schrijnende verhalen over racisme in de voetbalwereld.

Het is moeilijk te zeggen wat nu precies het historiografische belang is van *Glorie en tragiek van het voetbal*. Galeano laat in ieder geval overtuigend zien dat voetbal in deze eeuw is uitgegroeid tot een fenomeen met grote invloed op de samenleving. Zo werd de WK-finale tussen Brazilië en Italië in 1994 door meer dan twee miljard mensen bekeken. En alweer bijna dertig jaar geleden werd de eerste voetbaloorlog gestreden tussen El Salvador en Honduras, waarbij vierduizend mensen gedood werden. Het supportersgeweld, de enorme aandacht van de media en de bizarre geldbedragen die omgaan in de voetballe-rij doen vermoeden dat latere generaties geschiedkundigen zich veelvuldig zullen buigen over de maatschappelijke betekenis van het voetbal in de twintigste eeuw. Voetbal - en sport in het algemeen - is een maatschappelijke factor van grote betekenis geworden en daarmee ook een legitiem object van historische studie.

Eduardo Galeano heeft met dit boek alvast een voorschot genomen op de geschiedschrijving van de (voetbal)sport. Maar Galeano's werk is meer dan alleen geschiedschrijving. Waarom wordt het dan op deze plaats besproken? Omdat het wel en geen geschiedschrijving is. Zoals het ook wel en geen literatuur is, wel en geen politiek manifest, wel en geen sociologische analyse, wel en geen journalistiek. *Glorie en tragiek van het voetbal* frustreert de etiketteringsdrift van de boeken-apothekers.

Of het nu literatuur of geschiedschrijving betreft, het is bovenal een werk dat voortkomt uit liefde en betrokkenheid. Eduardo Galeano wilde in zijn jeugd jaren, zoals miljoenen andere jongetjes, voetballer worden. Maar als zovelen speelde hij alleen goed in zijn dromen: '(...) ik was ongeneeslijk onhandig, een blamage voor het voetbal, en dus zat er voor mij niets anders op dan aan de woorden te vragen wat de bal waarnaar ik zo had verlangd, mij had onthouden.'

Job van Schaik

H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie*, Het Spectrum, Utrecht 1996, ISBN 90-274-5196-6, 424 blz., f49,90.

Piet Leupen, *Gods stad op aarde. Eenheid van kerk en staat in het eerste millennium na Christus*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 1996, ISBN 90-284-1728-1, 176 blz., f 34,50.

De christen-democratie, het nieuwe boek van H.E.S. Woldring, is bedoeld als bijdrage aan de discussie binnen het CDA die volgde op het verlies van de regeringsmacht aan het paarse kabinet. In zijn boek probeert Woldring zijn politieke boodschap aan dit CDA historisch te onderbouwen: de christen-democratie is gematigd links en het CDA moet derhalve politiek naar links opschuiven.

Woldring is sinds 1986 hoogleraar politieke filosofie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hoewel hij is opgeleid tot socioloog en filosoof bewoog Woldring zich al eerder op het gebied van de geschiedschrijving. In 1994 schreef hij een geschiedenis van de vriendschap, *Vriendschap door de eeuwen heen*. De onderwerpskeuze kwam voort uit zijn verontrusting over het individualisme van de hedendaagse - liberale - maatschappij. Waarop is de hedendaagse samenleving gefundeerd, en wat houdt haar nog samen? Kan vriendschap hierin een rol spelen? Deze vragen zetten hem aan tot het schrijven van een fraai, strak geregisseerd boekje.

Woldrings nieuwe boek mist deze strakke regie en de titel dekt de lading niet. Uit de titel blijkt bijvoorbeeld niet dat het specifiek gaat om de politieke filosofie van het CDA en eerlijk gezegd, werkelijk kritisch wordt hij nergens. Woldring neemt het CDA-program als uitgangspunt, en bestudeert aan de hand daarvan de geschiedenis van de christen-democratie vanuit een veelheid aan invalshoeken. Hij analyseert de betekenis en geschiedenis van kernwoorden uit het CDA-program, geeft een historisch overzicht van het christelijk politiek denken over ongeveer tweeduizend jaar, en behandelt ten behoeve van het contrast ook de 'concurrenten' liberalisme en sociaal-democratie uitgebreid.

Een deel van het boek oogt door deze aanpak als een gewoon handboek geschiedenis van de politieke theorie, in de negentiende en twintigste eeuw toegespitst op Nederland. Het geeft een overzicht van de ontwikkeling van de politieke theorie gedurende de Middeleeuwen, de Reformatie enzovoort. Een opvallend verschil met de gebruikelijke handboeken over de geschiedenis van de democratie is dat de geschiedenis van Atheense democratie bij Woldring ontbreekt. Hij begint zijn geschiedenis vreemd genoeg ook niet bij de stichters van het christendom, Jezus en Paulus, maar pas bij de christenen in de nadagen van het Romeinse Rijk en bij Augustinus.

Met zijn historische analyse probeert Woldring aan te tonen dat christelijke denkers al ver voor de Verlichting democratische ideeën hebben verdedigd, en dat de christen-democratie dus veel oudere wortels heeft dan men veelal wil aannemen. Doordat christelijke denkers van rond de eeuwwisseling zo geobserveerd waren door hun afkeer van de Verlichting en de Franse Revolutie zouden deze vroege democratische tendensen later uit het oog zijn verloren. Woldring mag in dit opzicht misschien gelijk hebben als het om latere christelijke denkers gaat, maar men vindt weinig bij Woldring dat men niet vindt in een bekend hedendaags handboek als dat van Sabine en Thorson, en Woldrings bewijsvoering is mijns inziens nogal mager. Ook heeft hij mij op zijn andere punt, namelijk dat de christen-democratie in beginsel gematigd links is, niet weten te overtuigen. Er komen in zijn boek inderdaad enkele linkse denkers naar voren, maar de meerderheid heeft toch een overduidelijke conservatieve signatuur. Woldrings gedachte dat als conservatief te boek staande figuren als Kuyper in de praktijk wel degelijk zeer vernieuwend te werk konden gaan is niet nieuw, maar om ze daarom als niet-conservatief te karakteriseren gaat te ver. De Groningse historicus Kossmann heeft al op dat verschijnsel gewezen, maar hij heeft daar de conclusie uit getrokken dat het begrippenpaar progressief-conser-

vatief tamelijk inhoudsloos is, en misschien beter vervangen kan worden. En toont Woldrings eigen boodschap dit niet aan? Hij zegt namelijk maar één uitweg uit de crisis van het CDA te zien: terug naar de bronnen, terug naar het authentiek christen-democratisch gedachtengoed. Daar kunnen we moeilijk een progressieve boodschap in zien. Toch wil hij pleiten voor een verlinking van het politieke standpunt van zijn partij.

De waarde van Woldrings boek zit hem wat mij betreft niet in de boodschap of in de grote lijnen die hij schetst, maar in de hoeveelheid gegevens die hij verstrekt en de heldere manier waarop hij politieke ideeën van individuele denkers weet te analyseren en te presenteren. Hier ligt zijn kracht en heeft hij zijn lezer veel te bieden.

De (christen-)democratie bestaat nu goed honderd jaar, er blijft dus een periode van 1900 jaar christendom over waarin er nauwelijks of geen sprake was van democratie. Voor Woldring is deze de voorgeschiedenis van de christen-democratie, maar men kan hem ook op zichzelf bestuderen. Voor wie dit wil is er het nieuwe boek van P. Leupen, *Gods stad op aarde*. Het is een fraai uitgevoerde en overzichtelijke inleiding in de politieke theorie van het christendom in het eerste millennium. Het is min of meer een aanvulling op het bekende handboek van Tierney en Painter, *Western Europe in the Middle Ages, 300-1475*. Literatuurverwijzingen in de vorm van noten ontbreken, maar ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een literatuuropgave onder het aanmoedigende kopje 'Om verder te lezen'. Verder opgenomen zijn de teksten van een aantal geloofsbelijdenissen en documenten die in de geschiedenis een cruciale rol gespeeld hebben, een verklarende lijst van termen en begrippen, een lijst van vertaalde bronnen en een complete lijst van pausen uit deze periode.

Zoals de ondertitel aangeeft was er volgens Leupen in het eerste millennium sprake van eenheid van kerk en staat. In beginsel accepteerden de christenen sinds de bekering van Constantijn dat de keizer boven hen was gesteld en zijn macht rechtstreeks aan God ontleende. De wereldlijke en kerkelijke macht waren daarom niet gescheiden. In de loop van het millennium ontwikkelden de kerkelijke leiders met voorop de paus een steeds duidelijker ideologie over de machtsuitoefening binnen het christelijke gemenebest, die in de elfde eeuw resulteerde in de opvatting dat het wereldlijk gezag ondergeschikt was aan het kerkelijk. Het gevolg was dat in deze eeuw de investituurstrijd tussen kerk en wereldlijk gezag ontbrandde, die weer een aanzet gaf tot het ontstaan van de scheiding tussen kerk en staat. Het doel van de paus in deze strijd was geenszins het stichten van een democratie, maar het tegendeel, een theocratie met hemzelf als leider. Hiertoe werd geen middel geschuwd. De Paus legitimeerde zijn machtsaanspraken met het bekende bijbelcitaat waarin Petrus van Jezus de sleutels van het koninkrijk der hemelen ontvangt - Mattheus 16:18, waarvan Leupen verzuimt te vermelden dat het waarschijnlijk een zesde-eeuwse invoeging in de bijbel is -, en met een reeks van vervalste documenten. Ook werd teruggegrepen op het aan Augustinus ontleende begrip Godsstad, waarnaar de titel van Leupens boek verwijst, maar het werd verkeerd uitgelegd.

Pas in 1944 zou de paus zijn verzet tegen de democratie staken en haar openlijk erkennen en steunen. Toegegeven, de paus spreekt niet voor alle christenen, maar beide boeken gelezen hebbende dringt zich bij mij toch het beeld op dat we een in een democratie leven *ondanks* het christendom.

Marco in 't Veldt

Paul Luykx en Pim Slot ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig*, Verloren, Hilversum 1997, ISBN 90-6550-549-0, 287 blz., ill., f43,00.

Periodisering is nooit geheel zonder gevaren. Door perioden min of meer van elkaar te scheiden, ontstaat al snel de neiging om bepaalde fenomenen met elkaar te vergelijken, tegenover elkaar te zetten, die misschien beter in elkaars verlengde beschouwd zouden kunnen worden. Zo is dit ook het geval met de jaren vijftig en de jaren zestig. De jaren vijftig worden toch nog vaak gezien als saai, traditioneel, jaren waarin het gezin de hoeksteen van de samenleving was, met een werkende vader en een verzorgende moeder-de-vrouw. Hiertegenover wordt vervolgens de periode van de jaren zestig geplaatst, de periode van verzet, revolutie en vooruitgang.

Natuurlijk zit in de typering van beide decennia een kern van waarheid. Maar om deze twee nu lijnrecht tegenover elkaar te plaatsen gaat toch wat ver. De auteurs van de bundel *Een stille revolutie?* lijken hier net zo over te denken. Zij willen in de verschillende artikelen duidelijk maken dat er in de jaren vijftig al veranderingen op gang kwamen en ook voortgezet werden, al dan niet zichtbaar, zonder welke 'de revolutie' van de jaren zestig waarschijnlijk niet had kunnen plaatsvinden. In deze bundel gaat het om de cultuur en mentaliteit, waarbinnen de bestaande normen en waarden stevig aan het wankelen werden gebracht.

Wat opvalt is dat in veel artikelen de traditie en de modernisering tegenover elkaar worden gezet, en tegelijkertijd met elkaar in balans worden gebracht. Dit wordt in het eerste artikel, van Hans Righart en Piet de Rooy, ook aangemerkt als een kenmerk van deze periode.

Het eigen karakter van de jaren vijftig schuilt dan ook vooral in het handhaven van dat precare evenwicht tussen traditie en vernieuwing, dat even intensieve als beheerste debat, zowel in het openbaar als rond de eettafel, over de mate van engagement met de modernisering.

Deze 'strijd' tussen traditie en vernieuwing, of anders gezegd tussen conservatisme en progressie is naar mijn mening iets van alle tijden. Is het niet zo dat iedere generatie hiermee kampt? Perioden in de geschiedenis staan nooit op zichzelf, ze zijn niet los te zien van de jaren ervoor en zeker ook niet van de tijd erna. Het feit dat de jaren vijftig veelal als saai, traditioneel en stabiel worden betiteld is waarschijnlijk vooral te danken aan het feit dat deze periode

ingebed ligt tussen twee perioden van heftige dynamiek en snelle veranderingen. Daarnaast is het vooral de generatie van de jaren zestig en zeventig die de voorgaande generatie van haar stigma heeft voorzien. Dit lijkt mij niet vreemd. Zet niet iedere generatie zich af tegen die van haar ouders?

Een stille revolutie? lijkt korte metten te willen maken met het beeld van saaiheid. Dit lukt zeer zeker. Er wordt gewezen op veranderingen in visies op verschillende maatschappelijke kwesties, zoals secularisatie, emancipatie van de vrouw, geboorteregeling en geestelijke gezondheidszorg. Op deze en andere terreinen worden voorzichtige stappen gezet op de weg naar tijden die zullen volgen. Niet in alle gevallen zijn dit overigens de eerste stappen, bijvoorbeeld binnen de ontwikkeling van de vrouwenorganisaties waren deze al ruim voor de oorlog ingezet.

De ontwikkelingen die zich voordeden op het gebied van media en techniek lijken in eerste instantie de meest vergaande en meest invloedrijke. En juist op dit gebied manifesteren 'de vijftigers' zich dan ook het meest behoudend. Door deze ontwikkelingen wordt de wereld kleiner en de dreiging van het vreemde groter. Wat betekenen deze 'moderniteiten' voor de bestaande normen en waarden? Juist na een periode van oorlog leken de mensen behoefte te hebben aan veiligheid en de eigen, oude vertrouwde normen en waarden. De gevestigde orde was voorzichtig; zij wilde eerst het land uit het slop halen, iedereen boven het bestaansminimum uittillen voordat alle nieuwe technische vernieuwingen en moderne Amerikaanse ideeën zonder meer enthousiast zouden worden verwelkomd.

Al met al lijkt de periode van na de oorlog dynamisch, soms vooruitstrevend, soms behoudend. Om de vraag *een stille revolutie?* te beantwoorden: nou nee, eerder een miskende voortzetting van natuurlijke dynamiek en ontwikkeling, eigen aan vele perioden.

Anne-Mieke Semmeling

M. van den Heuvel, H. Renner en H. van der Meulen ed., *Nieuwe tijden. Oost- en Midden-Europese landen na de val van het communisme*, Jan Mets, Amsterdam 1997, ISBN 90-5330-212-3, 224 blz., f 39,90.

In de bijna tien jaar na de val van de Berlijnse muur hebben zich in Midden- en Oost-Europa veranderingen voorgedaan in de ideologie en in de economische en politieke structuur van de landen in het gebied. De redacteurs van het in december vorig jaar uitgekomen *Nieuwe tijden* stellen zich ten doel een naslagwerk te bieden over de ontwikkelingen in de verschillende Midden- en Oost-Europese landen in de periode na 1989. Oost-Europadeskundigen uit het Nederlandse taalgebied laten hun licht schijnen over twintig landen welke tot eind jaren tachtig onder een communistisch bewind gebukt gingen. Dat de ontwikkelingen na 1989 niet zonder problemen zijn verlopen en dat het transformatieproces nog niet is voltooid, komt in alle bijdragen naar voren.

De landen hebben zich volgens de auteurs na 1989 op verschillende manieren ontwikkeld. Op de weg naar een democratisch politiek bestel en een vrijmarkteconomie zijn dan ook niet alle landen even ver gevorderd. De redacteurs wijzen er in de inleiding op dat landen als Tsjechië, Hongarije en Polen voor 1989 al enige ervaring met democratische principes en vrij ondernemerschap hadden en dat dit in die landen een 'ander type burgers' had geschapen dan de bevolkingen meer naar het oosten. Rusland heeft volgens Marc Jansen nog een lange en moeilijke weg te gaan omdat corruptie wijd verbreid is en het land nog lang geen rechtsstaat is. Ook in andere voormalige communistische landen lijkt de situatie niet rooskleurig. Zo concludeert Rudie Kagie dat in Albanië de verwachtingen voor de toekomst geen aanleiding geven tot optimisme en wijst Raymond Detrez erop dat de internationale gemeenschap zorg moet blijven besteden aan mogelijke sociale problemen in Macedonië.

In alle bijdragen van de bundel wordt de rol van het Westen benadrukt. Westerse steun is van groot belang voor de ontwikkeling van democratische principes en een vrije markteconomie in de voorheen communistische landen. Dat de internationale gemeenschap tot nu goed werk heeft verricht, wordt in het 'tot besluit' onderbouwd. De Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) heeft aangegeven dat democratie, mensenrechten en rechten van minderheden kwesties zijn die alle Europese landen aangingen. Ook wordt de rol van NAVO en het daarmee samenhangende Partnerschap voor Vrede benadrukt. De landen zelf voelen het meeste voor toetreding tot de Europese Unie en de redacteurs onderschrijven deze visie omdat volgens hen een stabiel en welvarend Oost-Europa ook voor het Westen van belang is.

De poging van de auteurs een overzicht te geven van de ontwikkelingen die zich in de verschillende landen hebben voorgedaan, heeft uiteindelijk geleid tot een bundel die als naslagwerk goed bruikbaar is. Het is echter jammer dat de stukken inhoudelijk erg beschrijvend zijn. Van het doel om naast een overzicht van de recente ontwikkelingen ook de achtergronden daarvan toe te lichten is niet veel terecht gekomen. De meeste artikelen zijn blijven hangen in een weergave van de politieke en economische ontwikkelingen.

De gekozen opzet van de bundel zal voor een groot deel debet zijn aan het gebrek aan analyse. Aan ieder land kan slechts een klein aantal pagina's worden besteed en dit leent zich dan ook niet voor uitvoerige besprekingen van achtergronden. Ook heeft de gekozen opzet tot gevolg dat een aantal onderwerpen herhaald wordt. Zo wordt het ontstaan en verloop van de oorlog in het voormalige Joegoslavië door verschillende auteurs behandeld terwijl een duidelijk en coherent verhaal ontbreekt. Een algemeen verhaal waarin de ontwikkelingen in de verschillende landen vergeleken werden had waarschijnlijk een beter inzicht in de geschiedenis van de hele regio gegeven. Bovendien had het boek daarmee aan eenheid gewonnen. Slechts in de inleiding en het 'tot besluit' worden kort enige comparatieve opmerkingen gemaakt.

Storend zijn de taalfouten in een aantal van de artikelen. Het lijkt alsof er niet aan iedere bijdrage evenveel aandacht is besteed bij het redigeren. Het is

ook jammer dat de vormgeving te wensen overlaat. De voorkant nodigt niet echt uit tot lezen en in het hele boek is geen kaart te vinden. De geografische veranderingen die zich in het gebied voorgedaan hebben lenen zich uitstekend voor een verduidelijking door middel van kaarten.

Volgens de achterflap is *Nieuwe tijden* een 'onmisbaar naslagwerk voor een ieder die zich met dit deel van de wereld bezighoudt: student, krantenlezer, diplomaat en zakenman'. Als naslagwerk is de bundel zeker geslaagd, er wordt kort en bondig veel informatie gegeven over de ontwikkelingen in het Midden- en Oost-Europese gebied. Een hoog wetenschappelijk gehalte heeft het boek echter niet. Beschrijvende verhalen zijn het credo, analyses blijven veelal achterwege.

Ronald Visser

Ch. van der Leeuw, *Storm over de Kaukasus*, Babylon-De Geus, Amsterdam 1997, ISBN 90-6222-320-6, 272 blz., f 39,90.

De geschiedenis leeft. Na een kort intermezzo in de vorm van de communistische heerschappij is de strijd na 1989 weer losgebarsten, en hebben de verschillende bevolkingsgroepen die de Kaukasus telt de draad van vóór 1917 weer opgepakt. Een gevolg hiervan is dat de staatkundige verhoudingen ingrijpend zijn veranderd. De regio werd met het uiteenvallen van de Sovjet-Unie verdeeld tussen Rusland en de nieuwe republieken Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. Deze boedelscheiding bracht vele problemen met zich mee. Zo scheidden Abchazië en Zuid-Ossetië zich na een burgeroorlog af van Georgië, en vochten Azerbeidzjan en Armenië om de enclave Nagorno-Karabach. Daarnaast zijn de ontwikkelingen in de aangrenzende Russische deelrepublieken Tsjerkessië, Balkarië, Noord-Ossetië, Dagestan, Ingoesjetië en Tsjetsjenië verre van rooskleurig, met de laatstgenoemde als bekendste voorbeeld.

De talrijke eeuwenoude conflicten die deze regio kent zijn verschillend van aard. Sommige speelden zich af langs etnisch-religieuze grenzen, andere hebben een pure economische oorzaak. Vaak spelen machtspolitieke factoren een rol en voor vele kunnen geen rationele verklaringen worden gegeven. De 'brandhaard' Kaukasus eist wegens de actualiteit veel aandacht op, maar door het ontbreken van een actuele monografie blijven na het lezen van de kranten vele vragen onbeantwoord. Charles van der Leeuw wil deze leemte opvullen en richt zich met zijn boek tot een publiek 'dat zich niet waagt aan academische hoogstandjes'. Wanneer een lezer dit in ogenschouw neemt, dan is *Storm over de Kaukasus* heerlijk leesvoer.

Van der Leeuw is correspondent voor de *Haagsche Courant*, de AVRO-radio, de Nederlandse periodieken *Transfer* en *Rom*, het Belgische *Knack* en het Engelse *South*. Hij publiceerde eerder over Libanon en de Golfoorlog. De auteur woonde van 1992 tot 1996 in Azerbeidzjan, Armenië en Georgië en heeft zijn betoog verdeeld in een evenwichtige mix van historische achtergronden en

ooggetuigenverslagen. Het boek is opgebouwd uit drie gedeelten, één per republiek. In de inleiding schenkt de schrijver aandacht aan de rol die de Kaukasus in de Oudheid speelde. Het gebergte belichaamde toen de scheiding tussen de bewoonde wereld en de woestenij, een grens die bewaakt werd door de nomadische Scythen, door omliggende volkeren gevreesd voor hun beestachtige gewelddadigheid.

Het eerste deel handelt over Azerbeidzjan, waarin Van der Leeuw uitweidt over de enorme oliereserves van dit land. Al in de Oudheid was dit een belangrijk product, maar nadat de Russen dit gebied in de negentiende eeuw hadden bezet, nam de exploitatie een grote vlucht. De tsaar was echter niet overtuigd van het nut van olie en liet de olievelden veilen. Binnen een aantal decennia kwam het leeuwendeel in handen van buitenlandse investeerders als de Zweedse familie Nobel, de familie Rothschild, het Britse Shell en de Koninklijke Nederlandsche Petroleummaatschappij. Naar aanleiding van sociale onrust, een crisis op de wereldmarkt en een onberekenbare regering ontstond er bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog een situatie van 'geestelijke en fysieke verloederings'.

Al kort na de onafhankelijkheidsverklaring, tijdens de oorlog om Karabach, stonden de multinationals in de rij om met de regering in Bakoe zaken te doen. Ook de Russische en Turkse regeringen lieten hun stem gelden. Nog steeds zijn de onderhandelingen gaande. Het touwtrekken gaat ondermeer over te vergeven olievelden, nieuwe pijpleidingen, aandeelpercentages en de verdeling van de opbrengsten. Ondertussen is de omgeving rond Bakoe veranderd in een maanlandschap met duizenden doorgeroeste boortorens en ja-knikkers. De bodem, de lucht en het oppervlaktewater zijn ernstig vervuild, naast de olie-industrie ook door de lozingen van de jaarlijkse miljoenen tonnen afval van de koper- en bauxietindustrie, de landbouwgiften en het huishoudelijk afval.

Van der Leeuw ziet vaak complottheorieën waarin buitenlandse machten een duistere rol spelen. Een voorbeeld hiervan is een beschrijving en analyse van het Armeense terrorisme. Het leest als een boek van Frederick Forsyth en is karakteristiek voor de betoogtend van de auteur. Er bestonden talrijke bewegingen, waarvan de *Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia* de beruchtste was. De ASALA had haar hoofdkwartier in Beiroet en was bevriend met Arafats Palestijnse vijanden, met wie ze in wapens en drugs handelde en wiens oefenterrein in de Bekaa-vallei ze kon gebruiken. Ze voerde in het Europa van de jaren zeventig en tachtig vele terroristische acties uit op Turkse doelen. Over het hoe en waarom wordt de ASALA echter door vraagtekens omgeven. Een antwoord op de vragen biedt een boek dat in 1995 door twee Russische journalisten is geschreven die zich baseren op KGB-bronnen. Van der Leeuw concludeert dan 'dat ASALA een door de KGB zo niet opgezette, dan toch minstens geëxploiteerde organisatie is geweest'.

In het laatste hoofdstuk 'De Kaukasus-connectie' geeft de auteur een algemene beschrijving van de huidige situatie, die er niet om liegt. Een centrale plaats lijkt weggelegd voor de omvangrijke drugshandel en -productie. De ontstaansgeschiedenis van de recente enorme groei ligt in het Moskouse beleid

ten behoefte van de controle op de buitengewesten. Hiertoe werd de plaatselijke elite benaderd, die vaak dankzij de drugshandel op de hoogste sport van de maatschappelijke ladder was terecht gekomen. Deze kon zo de vanuit Moskou gedelegeerde macht inzetten ten bate van de drugsproductie. Hierdoor is de drugshandel al sinds de jaren vijftig en zestig zeer goed gestructureerd en georganiseerd.

Sinds het einde van de Sovjet-Unie zijn de plaatselijke *clans* nu ook openlijk een staat in de staat. Dit geldt niet alleen voor de drie republieken, maar ook voor Tsjetsjenië en de nieuwe staten Kazachstan (honderdduizenden hectare opiumcultuur) en Oezbekistan (ommuurde en zwaarbewaakte oppervlakten opiumcultuur, vaak vele kilometers in omtrek). Duidelijk is dat de oorlog in Tsjetsjenië geen politieke achtergronden had, het draaide volgens de auteur puur om de drugsroute tussen Centraal-Azië en Moskou. De regio is niet alleen vanwege de geografische positie in het lange-afstanddrugsverkeer van belang, naast olie brengt ook de teelt van verscheidene soorten drugs in Georgië en Azerbeidzjan veel deviezen naar de desbetreffende overheden.

Van der Leeuw heeft een nogal journalistieke schrijfstijl, wat met betrekking tot dit onderwerp zeker een pré is. Hij schrijft met een scherpe pen, vertelt 'spannend' en in een hoog tempo. De kracht van zijn boek ligt in de goede balans tussen de ooggetuigenverslagen - vooral zijn vraaggesprekken met slachtoffers, agressors, politieke leiders, milities en politie bewerkstelligen een treffende weergave van het alledaagse leven - en de historische achtergronden. Toch valt er op zijn behandeling van deze afzonderlijke componenten wel wat aan te merken.

Zo worden er vaak vraagtekens gezet bij de door ooggetuigen verkregen informatie of bij bepaalde bronnen, maar even vaak wordt er van even dubieuze bronnen wel gebruik gemaakt. Van der Leeuw laat niet zien welke criteria hij hanteert om een bepaalde bron wel of niet te vertrouwen. Een ander punt zijn de vaak zeer chaotische historische achtergronden, die meestal zonder enige structuur beschreven worden. Ook valt er in deze gedeelten zelden een rode draad te herkennen. Alhoewel met de kennis van de achtergronden de conflicten soms verklaard kunnen worden, geldt dit zeker niet voor het gewelddadige karakter hiervan.

Op bepaalde punten wordt het de lezer niet makkelijk gemaakt. In *Storm over de Kaukasus* wordt gesmeten met namen, plaatsen en regio's. Een index is noodzakelijk, maar niet aanwezig. Het aanwezige kaartje voldoet niet aan de eisen, het is namelijk niet gedetailleerd. Er is een literatuurlijst bijgevoegd, maar daar wordt slechts zelden naar verwezen. Daarnaast zijn er aangehaalde auteurs die niet in de literatuurlijst staan. Wat de auteur misschien nog wel het meest kwalijk kan worden genomen is het feit dat er geen bronnenkritiek wordt geleverd, wat toch noodzakelijk is wanneer alle partijen een andere waarheid spreken.

Van der Leeuw schrijft zeer stellig. Zijn uitspraken zijn vaak overtuigend, maar bevatten niet altijd een degelijke onderbouwing. Waar hij echter 'zakelijk' verslaat en een poging doet tot objectieve verslaggeving, overtuigt hij wel. Een

betreurenswaardig aspect van het boek is wanneer de auteur schuldigen probeert aan te wijzen voor het Kaukasische drama. Hij kiest duidelijk partij tegen de verscheidene internationale organisaties, Washington en Moskou, die vaak overeenkomstige belangen hebben. De beschuldigingen worden op een balorige en quasi-humoristische wijze geuit in een alinea van één zin, die waarschijnlijk alleen door de auteur zelf wordt begrepen.

Toch kan *Storm over de Kaukasus* ondanks alle kritiek wel als een geslaagd boek beschouwd worden. Van der Leeuw toont namelijk op een originele wijze de achtergronden van de conflicten in de Kaukasus, 'de navel van de wereld'. Hij verbindt tevens op een on-historische wijze het heden met het verleden. De boodschap is ook duidelijk: de opvallende betrokkenheid van de regionale grootmachten bij de Kaukasus, dat een deel van de oorlogen kan verklaren. Het lijkt alsof de strijd om de hegemonie over de Kaukasus tussen het tsaristische Rusland, het Ottomaanse rijk en het Perzische rijk sinds enkele jaren weer wordt voortgezet door hun moderne tegenhangers.

Sander Huisman

Carl C. Rohde, *Het vertoog van waardigheid. Een cultuursociologische studie naar het dierbare en verhevene in de westerse beschaving*, Amsterdam University Press, Amsterdam 1997, ISBN 90-5356-249-4, 308 blz., ill., f 39,50.

Zoals Carl C. Rohde in de subtitel van zijn boek al aangeeft, is *Het vertoog van waardigheid* geen historische studie. In een paragraaf over de gehanteerde onderzoeksmethoden zegt hij een theoretisch cultuursociologisch raster te leggen óver de historische beelden van waardigheid. Het boek heeft dan ook niet de titel *De geschiedenis van waardigheid* meegekregen. Rohde houdt het op een 'vertoog'. Toch waagt de Utrechtse socioloog zich aan een beschrijving van de gang van waardigheid door zo'n zeven eeuwen geschiedenis van de westerse cultuur. Acht hoofdstukken beschrijven de ontwikkeling van 'het dierbare en verhevene', zoals Rohde waardigheid definieert, van de Middeleeuwen tot het heden. Aan de hand van talloze voorbeelden laat Rohde twee sociologische ontwikkelingslijnen van waardigheid zien: haar generalisering en haar toenevende maakbaarheid. Daarbij wil Rohde de uitwerking hiervan op het collectieve en individuele identiteitsbesef tonen.

In het eerste hoofdstuk legt Rohde de theoretische fundering voor zijn studie. Hij licht zijn definitie van waardigheid en de twee genoemde ontwikkelingslijnen toe en verantwoordt zich voor zijn onderzoeksmethode. 'Waardigheid' is de hoogste standaard in een samenleving waaraan mensen zich willen meten. De twee belangrijkste kenmerken van wat als waardig wordt beschouwd, zijn verhevenheid en zeggingskracht. Wanneer een standaard geen zeggingskracht heeft, kunnen mensen zich er niet 'dierbaar mee verbinden' en vervalt de standaard tot een cliché. De processen van generalisering en maakbaarheid van waardigheid, die centraal staan in Rohdes boek, zijn tweeledig. De generalise-

ring van waardigheid kan enerzijds tot optimisme leiden, omdat de hoogste standaard voor steeds grotere groepen mensen bereikbaar is. Aan de andere kant wordt waardigheid heel abstract en geeft haar vervlakking aanleiding tot cultuurpessimisme. Op dezelfde wijze zorgt de toenemende maakbaarheid van waardigheid voor trots, maar anderzijds kennen we de ernstige gevolgen van de twintigste-eeuwse ideologieën die een nieuwe waardigheid 'maakten'. Rohde onderscheidt naar aanleiding van deze tweeledigheid een retrospectieve en een prospectieve visie in elke periode. Waardigheid in het verleden kan het zicht op waardigheid in het heden belemmeren, maar de processen van generalisering en toenemende maakbaarheid van waardigheid geven ook nieuwe perspectieven op de toekomst. Zo kon aan het eind van de negentiende eeuw en naar de geborgenheid van de Middeleeuwen terugverlangd worden en door de technologische ontwikkelingen met ongeduld naar de toekomst uitgekeken worden.

Rohde gebruikt drie soorten bronnen voor zijn studie: historische werken voor kennis van waardigheid in het verleden, romans ter illustratie van zijn theorie en sociologische studies van met name Emile Durkheim voor zijn theorievorming. Het zwakke punt van Rohdes boek is het gedeelte over waardigheid in het verdere verleden in de hoofdstukken 2 en 3. De periode tot 1800 beslaat niet alleen slechts vijftig pagina's van het boek, uit het notenapparaat blijkt dat Rohde zijn kennis over waardigheid in die periode vrijwel alleen baseert op handboeken (van onder meer Burke, Duby, Huizinga en Burckhardt). Ook al verontschuldigt Rohde zich in het eerste hoofdstuk al voor zijn magere historische documentatie met het verweer dat hij een cultuursociologische studie schrijft, het eerste gedeelte wekt niet veel vertrouwen bij de (historische) lezer. Het wantrouwen wordt versterkt wanneer de lezer bedenkt dat in de waardigheid van de westerse beschaving de Oudheid een grote rol speelt. Was bijvoorbeeld lange tijd het gymnasium niet de beste opleiding voor beschaafde kinderen? Kennis van het Latijn en het Grieks en van de erfenis van de 'klassieken' gaf - en geeft - velen een gevoel van waardigheid. Op een summiere opmerking in het gedeelte over de Renaissance na gaat Rohde daaraan geheel voorbij. Waardigheid in de duizend jaren die de Middeleeuwen tellen, wordt in tien pagina's gereduceerd tot één archetypische waardigheid. Dat doet een mediëvist pijn.

Hiertegenover staan de hoofdstukken over de Victoriaanse tijd, het *fin-de-siècle*, de beginjaren van de twintigste eeuw, het interbellum en het heden. Rohde kan hier duidelijk beter uit de voeten met zijn sociologische kennis. Vooral in het hoofdstuk over de jaren 1880-1900 geeft hij verrassend commentaar op de heersende opvattingen van waardigheid, waaruit zijn liefde voor de sociologie van Durkheim blijkt. Vanaf de negentiende eeuw is waardigheid uitgehold en ontregeld, op collectief en individueel niveau. Rohde ziet dan een derde ontwikkeling ontstaan, namelijk de particularisering of individualisering van waardigheid. Het hoofdstuk over de hedendaagse waardigheid beschrijft hoe onoverzichtelijk waardigheid is geworden, nu ieder mens zijn eigen waardigheid kan construeren. De grote onoverzichtelijkheid van waardigheid lokt sterker een retrospectieve en cultuurpessimistische visie uit dan een prospectief, optimistisch

concept van waardigheid. Rohde verzet zich hevig tegen het cultuurpessimisme en is ervan overtuigd dat waardigheid in de huidige samenleving niet dood is. Ze is slechts onafgerond. Hij wijst de lezer er in de laatste alinea van zijn boek op, dat wie treurt om wat er verloren ging, niet ziet wat er in de toekomst aan waardigheid te wachten staat.

Suzan Folkerts

PERSONALIA

Dick E.H. de Boer (1947) studeerde geschiedenis en nederlands in Leiden, waar hij vanaf 1976 ook werkte. Sinds 1992 is hij hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de RUG. Zijn onderzoek richt zich vooral op betrekkingen tussen de Nederlanden en het Duitse Rijk en op stadsgeschiedenis.

Kiene Brillenburg Wurth (1966) studeerde algemene literatuurwetenschappen aan de RUG en is als AIO verbonden aan het Agricola-instituut.

Marijke Ferguson (1927) is musicus en publiciste. Zij was hoofddocent aan het Sweelinck Conservatorium te Amsterdam voor blokfluit en projecten Oude Muziek. Zij is als publiciste werkzaam bij *mens en melodie*.

Henk de Jong (1964) studeerde geschiedenis aan de RUG en is als OIO verbonden aan het Agricola-instituut. Hij is bezig met een proefschrift over de ervaringen van Duitse Italië-reizigers tussen 1850 en 1914.

Herman Paul (1978) studeert geschiedenis en journalistiek aan de RUG.

Menze Poortman (1973) studeert geschiedenis aan de RUG.

Huib Ramaer (1963) doceert Historische Muziekwetenschap aan de UvA. Hij is free lance werkzaam bij Centrum Nederlandse Muziek in Hilversum en coördinator en tekstschrijver van de serie Uilenburger Concerten van de Leo Smit Stichting in Amsterdam.

Henriëtte Sanders (1945) studeerde muziekwetenschap aan de UvA en is als musicologe werkzaam bij de RUG. Ze doceert muziekgeschiedenis, met als specialisatie wereldlijke vocale muziek.